

РОДЪТ ХОЛЕВИЧ И КОТЕЛ – ОТ ПРОТОИНДУСТРИЯ КЪМ КАПИТАЛИСТИЧЕСКО ЗЕМЕДЕЛИЕ

Петър ДОБРЕВ

Abstract: *My paper draws on the large unpublished private archive of the Bulgarian trading family Holevich, with documents stretching from 1834 to the 1950s. Having made their fortune in the town of Kotel during the final decades of Ottoman rule over the Balkans, the family acquired extensive lands in the fertile Dobrudja area near the Black Sea, where they established their “chiftliks”-large-scale agricultural estates. Soon the Holeviches created a vast commercial network, stretching from Istanbul to Vienna, and from Varna to Marseille.*

The paper shows the specific ways in which Kotel and the proto-industrialization there helped merchants like the Holeviches accumulate their capital. With Bulgaria declaring independence from the Empire, Holevich’s economic influence quickly transcended into the political field. Members of the family took important positions in the National Assembly, the local administrations and political parties. Successful and powerful in three different countries and under various political regimes, Holevich’s case could be representative of other Balkan merchants who accumulated economic and social capital in the Ottoman Empire and then made good use of it in their new national states. The economic upsurge of Kotel ended with the formation of the Bulgarian nation state but the accumulated capital managed to transform itself into other spheres and regions.

Key words: *proto-industrialization, Kotel, Balkan merchants, capitalist agriculture, Dobrudja, capital accumulation, political networks, merchant networks, Ottoman Empire, Bulgaria*

JEL: N94

Разказът, провокиран от обемистия архив на семейство Холевич, трябва да започне от личност, за която има един-единствен документ. Котленският чорбаджия Вълку Жекув решава през 1847 г. да стане хаджия и „пред деспоти, пред комшии и чорбаджии“ завещава голяма част от имуществото си на единствения си син Жечо. Друга част му продава, за да може с парите да отиде до Божи гроб, а на дъщеря си Мария оставя „2000 гр. пари, 75 дра.

срибро, козьяк един, халици едно, възглавница една, един платник, една торба платно“. На децата си Вълку пожелава спор и берекет, но ако не спазят завета му – да са проклетни от Бога и от него.¹

Нямаме информация дали Вълку се е върнал хаджия, посрещнат тържествено от котленци, както е бил обичаят. Така или иначе, неговото завещание превръща синът му Жечо в човек със значително имущество – хан с мааза и дюкян, къща, ливади и ниви. От завещанието обаче става ясно и друго – че Жечо по това време вече е доста състоятелен. Той плаща за хана и земите на баща си 13 500 гр., а освен това Вълку изрично уточнява: „Що има Жечо на Доброджа кашла, на Дуранлари овци, коне, говеда и кашленски аляат, в тези неща аз нямам никаква правда, защо Жечо тях неща сас негови си пари си копил и колкото сам ходил подир тях, та сам хезметовал, утакмил сам са сас Жеча и сам си зел хакат.“

13 500 гроша са значителна сума за тези години. Годишните доходи на земеделското население за 10 града от 1866 г. посочват, че 57% от селяните са с доход до 500 гр., 34% с доход между 501 и 1000 гр., 4,8 % са между 1001 и 2000, а 0,4 % с над 2000 гр. 73% от наемните работници също са с доход до 500 гр. годишно. [Todorova, M. 1972: 73] Тъкмо през 40-те години на XIX век Драган Николов от Сливен основава първите си абаджийски търговски дружества в Сливен с начален капитал от 18–20 хиляди гроша, като само след няколко години сумата достига 48 хиляди. [Rusev, I. 1996: 240]

Получил наследството от баща си, Жечо Вълков влиза в регистъра за облагането на Котел с данък „Верги“ за 1847 г. (отразяващ паричните възможности и платежоспособността на населението) като един от най-

---

¹ Архив Холевич (АрХ), завещание на Вълку Жекув, 1846 г., Котел. Архивът, на който се базира настоящият текст, продължава да е притежание на доц. Йорданка Холевич, макар в бъдеще да може да се очаква прехвърлянето му в Държавен архив. По тази причина за момента няма как да бъде систематизиран и цитиран по общоприетите правила, въпреки осъзнаваните неудобства и нередности, които това може да причини. За целите на този текст се въвежда съкращението „АрХ“ (Архив Холевич), като всяка отделна архивна единица ще бъде цитирана със съответната дата и кратко описание. По този модел работи примерно и Мари А. Фиркатиян в изследването си за семейство Станчови, което също се основава на непубликувани лични архиви [Firkatian, Mary A. 2008].

богатите хора в Котел. Само 21 глави на домакинства от общо 884 плащат максималният данък между 220 и 260 гр., като Жечо плаща 240. Повече от него плащат единствено х. Петър, х. Матеев, Петър Станюв и Стоян Жекув. [Varbanov, V. 1984: 216]

Знае се, че х. Петър е получил през 1828 г. като завещание от баща си х. Матей 1120 овце, 50 крави, части от три тепавици, две къщи, един дюкян и 42 хиляди гроша налични пари. Според Захари Стоянов х. Петър е имал 13 къшли в Добруджа и няколко чифлика. Феликс Каниц изчислява имуществото му, макар и доста условно, на 2,5 милиона гроша и го нарича Крез. [Varbanov, V. 1984: 213]

Макар и с не чак такова имущество, към 1847 г. Жечо Вълкув е доста заможен. Какъв е икономическият контекст на този успех?

Целият период след 1820 г. може да се характеризира със засилване на централната власт в Османската империя, която успява да се наложи над могъщите провинциални аяни. Тенденцията продължава и с реформите на Танзимата, започнали официално с Гюлханския хатишериф от 1839 г. [Pamuk, Sevket. 2000: 9] Видимо е съживяване и развитие на търговията, а в българските земи – особено в места като Котел и други подбалкански селища, където комбинацията от географско положение, търговски пътища, демографска структура и засилено търсене (вкл. международно) предлагат добри възможности за развитие. [Toney, V. 2007: 50] Това естествено води до задълбочаваща се социална стратификация, видима в примерите от Котел и Сливен, но и сред селското население. [Dimitrov, S. 1960: 233]

Без да навлизаме в теоретичния спор дали постепенното отваряне на Османската империя към Запада е начало на нейното „периферизиране“ или пък сравнително неуспешен опит за модернизация, не може да не се отчете, че то дава възможност за значително замогване на определени прослойки, същевременно влошавайки икономическото положение на други. Местните османски търговци са сред печелившите, като от началото на XIX век се намесват в международната търговия и постепенно изместват западните си конкуренти, които често пъти преди това са ставали инициатори на обмена. [Inalcik, H. and D. Quataert (eds). 1994: 839]

Тези процеси създават печелещия „балкански православен търговец“,

по термина на Траян Стоянович, който осъществява международната търговия на империята и е посредник при нейните контакти със Запада. [Stoianovich, T. 1960: 62] Давайки пример с Епир, Тесалия и Македония, Стоянович посочва, че много от тези търговци правят преход от животновъдство към търговия. Наличието на излишъци от вълна, сирене, кожи; миграционните навици на мъжете и фактът, че познават различни маршрути; привилегиите, които им позволяват да носят оръжие, са все фактори, които ги карат да спрат да продават стоката си на еврейски и италиански търговци и сами да започнат да търгуват със Запада и в самата империя. Това от своя страна води до замогването на много планински села на Балканите. До голяма степен това е релевантно и за Котел на Холевич.

Планинските райони отпреди това имат традиция в овцевъдството, което е отрано застъпено в Османската империя. Още в периода XV – XVI в. тя гарантира целостта на селските мери и пасища, за да стимулира скотовъдството. От XV в. различни пътешественици забелязват „способността на българите към овчарски живот“ и доброто развитие на животновъдството до края на XIX век в териториите на Османската империя, които днес наричаме български. През XV в. става известна и категорията население, занимаващо се с „джелепкешанство“. От XVI век все повече българи попадат в нея, снабдявайки Цариград и Одрин с овце по държавна поръчка и по този начин облагодетелствайки се значително. [Grozdanova, E. and S. Andreev. 1998: 26]

През 1573–1574 г. в Котел са регистрирани 23-а джелепкешани, които вкупом събират 980 овце годишно, което представлява немалко количество и показва наличието на известни традиции в развитието на този поминък. [Tonev, V. 1993: 16] През XVI век имаме данни за хиляди джелепкешани в Османската империя, чиято бройка постепенно намалява в началото на XIX век. За сметка на това, тогава засиленото държавно търсене и протекция създава една малка, но много влиятелна група на „овчарска аристокрация“, чието влияние е видно от добре изследвания копривщенски род на Чалъкови. [Lyberatos. A. 2010] В Котел подобна фигура е Божил чорбаджи, останал в легендите като защитник на града от кърджалийските нападения в началото на XIX век, но същевременно търговец, бегликчия и лихвар, както е вид-

но от запазените му тефтери. [Rusev, I. 1996: 240]

Котел е двойно привилегирован, съчетавайки джелепкешанството с дервентджийството. Най-ранните данни за селото са от 1486 г., когато Котел е споменат в тимарския регистър на Никополския санджак като тимар на спахията Муса с 53 ханета. Задълженията са да бъде охраняван местния проход, който свързва Беломорието и Тракия със Северна България и Дунав. Дервентджиите са освободени от извънредни данъци и ангария, но пък плащат по-високо джизие. Важна е по-голямата им възможност за самоуправление и организация, както и правото да носят оръжие. В Котел не се заселват турци, като представител на османската власт е един-единствен субаш, полицейски чиновник, който обикновено е в зависимост от местните чорбаджии. [Tonev, V. 1993: 14]

Котел се развива допълнително и поради голямото търсене на вълна и платове в близкия Сливен, където от по-рано започват да се правят абаджийски търговски сдружения и да се участва в търговията по минаващия през града път Цариград–Брашов. [Rusev, I. 1996: 230] Султански ферман от 1792 г. споменава, че в Котел има шест махали с 268 души (глави на семейства), от които 118 били записани да пазят и наблюдават прохода, а на останалите 150 трябва да приемат годишно по 25 пътници гости. „Гостите“ вероятно са войници, които преминават през Котел във военновременна обстановка, за което свидетелства и автобиографията на Софроний Врачански. [Oreshkov, P. 1914: 50] Отделно от това, в Котел има 15 хана, споменати през 1846 г. от Иван Богоров. [Tonev, V. 1993: 20]

Както вече разбрахме, Вълку Жекув е притежател на хан в Котел, а в същото време заедно със сина си Жечо се занимава и с овцевъдство – капитализирайки и от двете занятия, които привилегирования статут на Котел предлага. Режимите на привилегированата рая се отменят с Танзимата, но фактическата власт в Котел продължава да бъде в ръцете на същите чорбаджии, които и преди това са управлявали селището. [Tonev, V. 1993: 25] Освен това редица котленски семейства, по подобие на Холевич, вече са натрупали капитал, с който могат да разполагат при активизирането на търговията в Османската империя. Фернан Бродел отбелязва, че в основата на успеха на едрите търговци обикновено стои спонтанният подем на икономиче-

ския живот. „Търговецът се носи на гребена на вълната“, издига се от приливните води, противно на тезите за водещата роля на „предприемача“, зачитавана от Йозеф Шумпетер. [Braudel, F. 2002a: 337]

Макар малкото информация, случаят на Вълку Жекув по-скоро защитава Броделовите разсъждения – „приливната вълна“ повдигната от икономическата и социална обстановка в Османската империя, и конкретно в Котел в началото на XIX век, изглежда основният фактор за първоначалното издигане на семейство Холевич. Разбира се не всяко семейство в Котел по това време успява. Споменатият регистър на облагането на Котел с данък „Верги“ показва, че в града има 28 бедни домакинства освободени от данък, 651 дребни плащаци между 20 и 100 гр., 212 средни с 110–200 гр. данък и 21 богати – плащаци 220–260 гр. [Varbanov, V. 1984: 212]

Синът на Вълку, Жечо е богат и авторитетен, хаджия, епитроп в Котленската църква.² Поръчва си фес специално от Цариград³, води усилена търговска кореспонденция, пътува между Котел къшлите и чифлиците в Добруджа, Варна и Цариград. Наставлява и насочва дейността на синовете си и на редица търговски партньори, някои от които турци. Често е в къшлата с овчарите, но в Котел си позволява да си поръча скъп английски ром и маслини от Цариград.⁴

Документ от 1846 г. показва, че в една от основаните от х. Жечо къшли в Добруджа има 2489 овце, от които 1084 негови, а останалите поделени между 11 овчари.⁵ Можем да предположим, че в другата му къшла количествата са подобни. В същото време според З. Стоянов най-богатите котленци притежават над 1000–2500 овце, което още веднъж потвърждава високия статус на Холевич. [Tonev, V. 1993: 20] Славка Драганова причислява към „селската буржоазия“ притежателите на над 500 овце, като отбелязва, че в севернодобруджанските кази Меджидие и Бабадаг се падат най-много овце на отделен стопанин – съответно 159 и 140, докато в други райони цифрата е обикновено до 50. Трябва да се отбележи, че Драганова не разполага с данни

---

² АрХ, писмо от х. Васил х. Жечов до х. Жечо х. Вълков, Балчик, 5 септември, 1872 г.

³ АрХ, писмо от Михаил Петров до х. Жечо х. Вълков, Цариград, 24 юни 1868 г.

⁴ През 1872 г. например х. Жечо си купува ром от Цариград за 1530 гр. – АрХ, писмо на М. Милошев до х. Жечо х. Вълков, Цариград, 19 септември 1872 г.

⁵ АрХ, сметка от април 1846 г.

за Южна Добруджа, където вероятно ситуацията е близка с тази в Северна. [Draganova, S. 1993: 48]

От 1848 г. х. Жечо се занимава и с търговия с абаджийски произведения или така известното в Сливенско „караабджийство“ (търговия с вълнени платове, а не непосредствената им изработка).⁶ Вълната е често срещан двигател на протоиндустриите в различни краища на Европа, нещо отбелязвано и от Маркс, че тя дава постоянен излишък на пазарната цена над цената на производство. Протоиндустриите се развиват главно в планински райони като Котел с бедни природогеографски условия, където невъзможността за доходоносно земеделие кара населението да търси различни начини за препитание. [Yaneva, S., 2000: 5]

Вълната или пък памукът и коприната често стават двигател за търговското развитие на цели райони. „Италианският Ренесанс – това е вълната!“, макар и малко пресилено заявява Джино Барбиери, а Ерик Хобсбом вижда памучната протоиндустрия като основна причина за английския „take off“ след 1787 г. и Индустриалната революция. [Braudel, F. 2002b: 570] Дори връзките да не са толкова директни, печалбите от текстилните протоиндустрии често плащат сметките за някакъв последващ прогрес. В Котленския случай те позволяват трансформацията към едро земеделие в Добруджа.

За да се стигне до този момент, трябва дълги години на натрупване. В българските земи овцевъдството, както видяхме е традиционен занаят, а специално в Котел населението е облагодетелствано от възможността за джелпекешанство. Отглеждането на овце в българските райони на империята до XVIII в. е предимно стационарно, т.е. гледането на добитъка и преработката на получените от него суровини става в самото селище или в непосредствена близост до него. Характерно е и сезонното подвижно пастирство, при което се движат мъжете овчари, зиме и лете, съпровождайки стадата и редувайки се да посещават семействата си, които живеят постоянно в дадено селище. [Grozdanova, E. and S. Andreev. 1998: 30]

Специално за Котел се предполага, че първоначално овцевъдството се е ограничавало до мерите в района на селото. Там сезонът за паша обаче е кратък, а нарастването на стадата кара котленските овчари през XVIII в. да

---

⁶ АрХ, тефтер на х. Жечо х. Вълков, започнат на 8 юни 1848 г. в Котел.

тръгнат на юг – първоначално в Карнобатско, Айтоско и Елховско. Отначало това слизание става само през есента и зимата, след което стадата се завръщат в котленско. [Dukov, L. 1974a: 48]

Земите в Тракия се владеят от турски бейове и аги, с които овчарите трябва да се договарят за ползване на пашата. По-лесно това става не поотделно, а вкупом – като дружина. Това, както и нуждата от повече сигурност кара котленските овчари да се сдружават в тези свои пътувания и да отглеждат овцете си заедно. От друга страна, те се сдружават и с бея, който има интерес овчарите да се грижат и за неговото стадо, а освен това да му плащат наем за постройките и кладенците, които се ползват при овцевъдството. Този тип сдружение започва да се нарича „котленска къшла“. [Beshkov, L. 1995: 7] През XIX век обаче моделът на сезонна миграция към Тракия започва все повече да се изоставя, защото наемите за ползване на паша в полето се заплащат за цяла година, а не само за 5–6 месеца, налага се да се дават постоянно средства за ползване на зимни сгради и т.н. Кърджалийството в Тракия също създава големи проблеми за сигурността на стадата. [Geshov, I. 1890: 312]

Затова котленските овчари пренасят организацията си в Добруджа, от началото на XIX век. Този път къшлата в повечето случаи не включва договаряне с турски бей, а сдружение само между котленци собственици на овце – дребните собственици „мал сайбии“ с чорбаджия, който осигурява стопански постройки и капитал за набавяне на зимен фураж. [Dukov, L. 1974b: 73] Изглежда, че подобна роля изиграва х. Жечо х. Вълков около 1830 г.⁷ По това време условията в Добруджа са много благоприятни за подобна дейност – тя е близо до Балкана, а след руско-турската война от 1828–1829 е значително обезлюдена и със слабо развито земеделие. [Dukov, L. 1974a: 52] Заселването в Добруджа е стимулирано и от османските власти. През 1842 г. се вземат мерки да се увеличат стадата овце от испанска порода, като стопаните на такива животни се освобождават за 10 години от данък върху овцете и други бери. Създадено е и държавно стадо от 30 000 такива овце, което па се в Добруджа. [Todorov, N., S. Dimitrov. 1988: 168]

Трайното установяване на къшлите в Добруджа, довежда до прекратя-

---

⁷ АрХ, завещание на Вълку Жекув, 1846 г., Котел.

ване на сезонните миграции на стадата, макар да се запазват годишния цикъл на отглеждане на овцете и традиционната организация на овчарите. В топлите месеци стадата се движат из Добруджа, след което се прибират в къшлата за зимата. Овчарите са през цялото време при тях, като се връщат при семействата си на смени, главно за големите празници. В Котел стоят един, най-много два месеца. Иначе начините и формите на отглеждане на овцете съвпада с традиционното добруджанско, разликата е във формата на организация и пазарната ориентация. Произведената вълна се продава в суров вид, но най-често се изпраща обратно в Котел, където се преработва главно от женското население и впоследствие се продава. [Arnaudov, M. 1931: 53]

Търгува се не само в населените с българи райони, но и с Влашко и Гърция, която „цялата се обличала с котленски аби“. Изкупвачи изнасят за Цариград, Австро-Унгария и Марсилия. [Arnaudov, M. 1931: 58] Цариград поглъща и много жива стока, както и кашкавал и други млечни продукти. [Dukov, L. 1974a: 66]

Разбира се Котел далеч не е изключение в производството на вълнени изделия, което според Майкъл Паларе оформя най-голямата от планинските протоиндустрии в Османската империя. Силен е целият Сливенски санджак, както и Пловдивския, като общо вълнопроизводителите в българските земи наемат на работа около 73 000 души към 1870 г. и произвеждат текстил на стойност 650 000 лири. [Palairret, M. 2005: 81] По данните от запазените за тази година тефтери се вижда, че х. Жечо участва в т.нар. „разпръсната абаджийска манифактура“ в Котел, за която данни имаме именно от 30-те години на XIX в. и насетне⁸. Търговците абаджии или караабаджии изкупуват вълна и плащат за обработката ѝ, после я предават за предене и тъкане на „ишлеме“. Стоката след това се продава както в района на Котел, така и по-големите имперски пазари, а често и извън граница. Постоянният пазар за вълнените произведения прави тази търговия изключително активна в целия Сливенско-котленски район, който както вече уточнихме постоянно се охранва с със суровини от къшлите в Добруджа.

Х. Жечо изкупува вълна в региона, а също така ползва произведената в

---

⁸ АрХ, тефтер на х. Жечо х. Вълков, започнат на 8 юни 1848 г. в Котел.

къшлата. През 1848 г. той изкупува вълна за 7157,20 гроша, която впоследствие дава различни надомни работници, главно жени като „баба Николица бъчоварката“, за изработка на ямурлуци.⁹ Стоката х. Жечо продава в дюкяните си в Котел и Бургас, по панаирите в Североизточна България и в Цариград. От столицата купува стока за дюкяните, които освен текстил продават всякакви други стоки. През 1848 г. х. Жечо влиза и в абаджийско съдружие с Божил Йовюв, като печалбите се делят една за Божил, две за Жечо. Жечо влага капитал 80 105 гр., 800 от които на името на сина си х. Гено.¹⁰

По това време изгодната търговия с вълна става основа на много подобни сдружения в района. Обикновено българските търговци в империята сключват съдружия „на ортак“, „с комисия“ и „с пазар“. В случая Жечо се включва „на ортак“ – съдружниците влагат свои средства в изкупуването и след това делят печалбите и загубите в съответната пропорция. [Yaneva, S. 2003: 35]

От 1850 г. имаме информация, че Жечо използва записи – „темисюк“ и полици за търговската си дейност. През 1854 г. той влиза в съдружие със Симеон Койнов, друг известен търговец и организатор на широко манифактурно производство. По запазени записки на съвременници във фонда на Етнографския музей – Котел се знае, че Койнов е бил „заможен човек“, джелепин и търговец на абаджийски стоки, работещ с Цариград. [Rusev, I. 1996: 150] В случая Холевич влиза с 20 000 гр.¹¹

Иван Русев е изследвал девет запазени тефтера на Симеон Койнов, обхващащи търговската му дейност в периода 1850–1897 г. Подобно на Холевич, Койнов има къшла, изкупува платове и ямурлуци, след което ги продава в Цариград, а оттам купува други стоки. Той също така изкупува вълна и я дава за обработка на жени в Градец, Тича, Жеравна, Медвен и Котел. Дейността му постепенно се разраства с продажби в Русе, Търново, Г. Оряховица, Букурещ, Варна и т.н. Той влага между 50 и 100 000 гр. в изкупуване на стока, от които прави около 33 % печалба. [Rusev, I. 1996: 152–155]

Тефтерите на х. Жечо не дават възможност да се съпоставят достатъ-

---

⁹ Пак там.

¹⁰ Пак там.

¹¹ Пак там.

чен брой печалби, за да се види дали тенденцията е подобна на тази на Койнов, но с оглед на много сходния профил на търговията на двамата, това би било очаквано. Има данни, че през 1854 г. Жечо е на печалба от абаджийско сдружение 144 175 гр., а две години по-късно – 121 750 гр. Впоследствие той изглежда работи предимно със синовете си.¹² Работата с близки и роднини е типична изобщо за балканските търговци от този период и според Светла Янева е крачка към създаването на търговски компании. [Yaneva, S. 2003: 51]

По същото време в Котел се развиват и други посреднически фирми за разпространение на вълнен текстил като фирмата „Станчев–Бянов“, която в периода от 1862 до 1877 г. увеличава търговския си капитал от 140 000 на 510 000 гроша. [Palairret, M. 2005: 93] Подобни цифри достигат и големите сливенски сдружения от епохата. [Rusev, I. 1996: 240] За сравнение по това време капиталите на най-крупните български търговци – Георгиеви и Тъпчилещови се движат приблизително между 2,5 и 8 милиона гроша. [Davidova, E. 1998: 45] Котленските търговци са далеч от тези цифри, но все пак достигат сериозни печалби. Без да брой тези в Сливен, Иван Русев преброява над 50 положителни опита за изграждане на сдружения в района Котел, което говори за търговската динамика в областта. [Rusev, I. 1996: 199]

Текстилното производство в Котел се вписва в определението на Франклин Менделс за „протоиндустрията“ – „бърз ръст на традиционно организирани, но пазарно ориентирани, предимно селски домашни индустрии, който се съпровожда от ръст на населението и води до най-важните промени, необходими за появата на фабрична индустрия – специализиране на регионите и комерсиализация на земеделието, натрупване на капитали, развитие на предприемачеството, завземане на далечни пазари, създаване на работна ръка за индустрията“. Според Менделс модерната индустриализация се корени не в бурното развитие на градските производствени сили, а по-скоро в постепената протоиндустриализация на селските райони, занимаващи се с домашни индустрии. [Yaneva, S. 2000:100] Последвалите изследвания разбира се показват, че схемата е не винаги толкова праволинейна. След Освобождението Котел така и не става индустриален град, но натрупаните

---

¹² Пак там.

капитали се преливат в други сфери, включително в текстилната фабрична индустрия в Сливен.

Протоиндустриите видимо обогатяват райони като Котел и Копривщица, но както обикновено се случва, някои се обогатяват доста повече от други. „Мрежата“ на разпръснатата манифактура не е толкова сложна – „дълбоко по своята същност тази разпръснатост е привидна; всичко се осъществява по такъв начин, сякаш надомните занаяти са обхванати от невидима финансова паяжина, чиито нишки се дърпат от няколко едри търговци.“ [Braudel, F. 2002a: 281]

Търговците като Холевич могат да поддържат сравнително ниско заплащане за труда на работничките, защото Котел не предлага много други алтернативи за препитание. Само търговците участват на далечните пазари и могат да се възползват от разликата в цената на вълната. Все пак някои от контрагентите на х. Жечо вземат добри пари за работата си – например „Мария наша“ взема 940 гр. през 1850 г. за изработка на ямурлуци¹³, което както видяхме е повече от годишния доход на голяма част от селското население. Тези 940 гр. обаче са изкарани с много тежък труд – стопанките „от тъмна марчина по зора до тъмна мрачина вечер“ работят с вълната – „влачат, предат, мотаят, сноват, навиват, тъкат аби, губери, козеци, черги, килими, платно, пешкири, възглавници“, всичко от което отива за пазара. [Arnaudov, M. 1931: 62]

През цялото време х. Жечо съчетава търговията с вълна и аби със скотовъдно производство в Добруджа. По данни от 60-те години търговията с необработена вълна и млечни произведения изглежда става по-изгодна за Холевич, а текстилът остава на по-заден план – предимно за дюкяните в Котел, Бургас и новопоявили се в Х. Пазарджик. Все пак при откриването на последния в него е вкарана стока за 45 000 гр. от Цариград¹⁴.

Както показахме, икономическият модел на Холевич включва различни допълващи се занимания, характерни за района на Котел и за българските търговци от епохата въобще – абаджийство, къшларство, откупуване на данъци. Отделно те притежават различни недвижими имоти като дюкяни,

---

¹³ АрХ, тефтер на х. Жечо х. Вълков, започнат на 8 юни 1848 г. в Котел.

¹⁴ АрХ, писмо на Михаил Петров до х. Жечо х. Вълков, Цариград, 1868 г.

ханове, воденици. По-специфичен е опитът им в чифликчийството, на който се спирам в други свои публикации. [Dobrev, P. 2015]

Точно натрупването на земя от страна на Холевич след 1878 г. остава на заден план основните им икономически дейности от османския период – търговията с вълна и млечни произведения. На пръв поглед това може да се види в схемата на Майкъл Паларе за затваряне на търговските пътища в балканските държави след отделянето им от Османската империя, стесняването на вътрешните пазари и връщането към натурално стопанство. [Palairret, M. 2005: 184–197] Описаното от Паларе вероятно може да се приложи към част от дребните селскостопански производители, но и към някои едри земевладелци, които не създават модерни стопанства, а раздават земята си на малки части под аренда. [Berov, L. 1989: 293] Но случаят Холевич при всички положения е друг – по впечатленията на съвременниците и главно по оставените търговски тефтери личи, че става дума за рационално капиталистическо земеделие с наемен труд, което произвежда продукцията главно за експорт. [Tselina. 1895: 118]

Отказът на Холевич от вълната не е пълен, те продължават да имат овчарски къшли, но те вече са по-скоро скотовъден придатък на чифлика, отколкото автономна и силно доходоносна дейност. Изселването на турското население наистина намалява потреблението на овче месо, но цариградският пазар, който е основен за Холевич до Освобождението, остава отворен за български стоки до войните. [Daskalov, R. 2005: 308] Общо за страната износът на овце и производните от овцевъдството млечни продукти също остава силен, като за периода 1886 – 1911 г. се увеличава от общо 3 948 929 лв. на 9 117 168 лв. [Popov, K. 1916: 252]

Вълната освен това е търсена стока от развиващата се (вкл. заради протекционизма) българска текстилна индустрия, която наследява абаджийството в традиционно силни райони като Сливен, Габрово, Карлово. По данни за 1909 г. производството на храни и текстил от българската насърчавана индустрия дава 4/5 от общата ѝ продукция. Производството на вълна за износ претърпява крах едва след войните, когато страните вносителки създават местно производство, а фините платове изместват по-грубите. [Daskalov, R. 2005: 324–328]

По-скоро при прехода на Холевич от търговия към селско стопанство можем да говорим за описания от Фернан Бродел често повтарящ се в историята антагонизъм между скотовъдството и земеделието – „Авел и Каин – две вселени, два различни народа, които се ненавиждат и винаги са готови да влязат в стълкновение“. [Braudel, F. 2002a: 253]

До Освобождението, а и след него Добруджа е доста рядко населена. За 1900 г. средната плътност на населението за България е 40 души на кв. км., а в Балчишка околия е 18,1. Това е нарастване спрямо 1881 г., когато е 8,2 души на кв. км. [Boev, B. 1902: 631] Много от земята е свободна, като дори в навечерието на Балканската война държавният фонд земи е значителен – 51 078 ха., през 1908 г. [Todorov, P. 1982: 18] Това изобилие на земя е основната причина, поради която преди 1878 г. Добруджа става много подходящо място за овцевъдство. Предполага се, че тогава в областта е имало 80–85 овчарски къшли с по около 2000–3000 овце, като в обширни райони за овчарите не са съществували никакви препятствия и ограничения. Още след Кримската война започва стесняването на пашата, поради реемиграционната политика на Османската империя и протекциите, които тя дава за развитие на земеделие. [Muchinov, V. 2012: 35] Много от собствениците на къшли също започват да се занимават със земеделие, какъвто е случаят и на Холевич.

Този процес се засилва значително след Освобождението, като бързото разораване на целинните земи оставя все по-малко място за пасища. В статията от 1910 г. Ст. Драганов пише за изменената ситуация в доскоро известната със своите пасища и овчари Добруджа: „В последно време в Добруджа се стекоха пришълци от Балкана, Южна България и Румъния и измениха това положение. Плугът кръстосва надлъж и нашир тези полета. Девствените широки пасища се преобърнаха на нескончаеми житни плантации.“ [Draganov, S. 1910: 348]

Сравнително лесната възможност за придобиване на собствена земя след 1878 г. кара много от котленските овчари да изоставят тежкия си занаят. Иван Евстратиев Гешов пише през 1890 г., че „овчарите са станали нови хора, и изчезнало е донейде онова почитание на овчарите към чорбаджията, което най-много крепеше едно време котленската дружина“. [Geshov, I.

1890: 312] Чифликчиите са принудени да прибегват до наемен труд за овцевъдството, а в следосвобожденските години неговата цена се повишава. [**Berov, L. 1989: 295]**

Така по-скоро развитието на земеделието в Добруджа, отколкото неговият упадък (по Паларе), е една от причините за „усядането“ на Холевич. Новите условия правят зърнопроизводството по-лесно и по-рентабилно от овцевъдството, което в предишни години е осигурявало нужните стоки за търговия. Не на последно място е и намаляването на риска. Руско-турската война, прекрояването на границите, изменящите се митнически тарифи, правят търговията рисковано занимание, което все по-малко си заслужава в сравнение с лесния достъп до плодородна земя в Добруджа и (почти) сигурен пазар за зърнената продукция. От край време земята е възможност за сигурно вложение на капиталите: „земите поне не са изложени на риска от пътувания по море, от непочтени посредници и търговски компании или от фалити“. [**Braudel, F. 2002a: 217]**

Фернан Бродел описва подобно „превключване“ към земеделско производство във Венеция през XVII век, когато въпреки старата традиция на далечно плаване и търговия, редица богати патриции предпочитат доходното земеделие в отвоюваните с отводнителни съоръжения нови плодородни земи. И макар влошените международни позиции на Венеция да са част от причините за този преход, основното е, че „покачването на цените и печалбите в земеделието са примамили венецианския капитал към сушата“. [**Braudel, F. 2002a: 250]**

До Освобождението Холевич водят търговска кореспонденция със 13 града, повечето в района на Котел и Добруджа, с главното изключение на Цариград. След 1878 г. кореспонденцията е равностойна по количество, идвайки от 15 града и макар Цариград да се губи почти изцяло, се появяват влиятелни контакти в София, Пловдив, Русе, Берлин и Ню Йорк. Това е показателно за общата трансформация на икономическата дейност на Холевич между Османската империя и българската държава, която се свива леко като типове дейност, но добива много повече реална тежест и социален статус.

Ако се върнем на примера с Венеция, отказът от финанси и търговия за сметка на земеделие все пак означава „оттегляне от голямата игра“. Но

това оттегляне е логично, защото левантийската търговия вече е завладяна от други. [Braudel, F. 2002b: 251]

Залезът на големите български комисионери Тъпчилещови, Георгиеви и Паница след 1878 г. показва, че в новите условия българската търговия трудно може да издържи на голямата конкуренция. Специално житната търговия е до голяма степен монополизирана от големите европейски компании след 1890 г. – френската „Луи Драйфус“, френско-гръцката „Алатини“ и австрийската „Найфелд“, които държат $\frac{3}{4}$ от пазара до Балканската война. [Nathan, J. and L. Berov. 1958: 67] Добре е да се уточни, че не процветува е ситуацията в Османската империя след нейното все по-пълно отваряне към европейския капитализъм. [Pamuk, S. 2000: 13]

Натрупаните капитали обаче не изчезват, а се трансформират. Наследниците на Тъпчилещов добиват важни политически постове, Георгиеви минават към банкови операции и земеделие, а Паница участват в най-големите за времето си български фирми. [Ivanov, M. and G. Ganev. 2009: 98] Холевич стават едри земевладелци, но и политици. Един от най-влиятелните членове на фамилията е х. Васил Холевич, който е председател на окръжния съвет във Варна за цели 27 години. Също така е депутат в три Велики народни събрания и три обикновени. Неговият племенник Никола Холевич става един от основателите на земеделското движения в България, а друг племенник – Добри Божилов, развива впечатляваща политическа кариера на председател на БНБ, министър на финансите и в крайна сметка и министър председател, малко преди 9 септември 1944 г. Редица други котленски фамилии като индустриалците Губиделникови продължават да са сред най-важните фактори в българската държава след Освобождението, което смятам още веднъж подчертава релевантността на случая Холевич.

REFERENCES

Arnaudov, Mihail. 1931. *Из миналото на Котел.* [Iz minaloto na Kotel], Sofia. (in Bulgarian)

Berov, Lyuben. 1989. *Икономиката на България до социалистическата революция.* [Ikonomikata na Bulgaria do sotsialisticheskata revolyutsiya], Sofia. (in Bulgarian)

Beshkov, Lyuben. 1995. *Добруджа някога. Краеведчески изследвания.* [Dobrudzha nyakoga. Kraevedcheski izsledvaniya], Dobrich. (in Bulgarian)

Boev, Boncho. 1902. *Колонизацията на Добруджа.* [Kolonizatsiyata na Dobrudzha]. *Списание на Българското икономическо дружество*, 10/1902. (in Bulgarian)

Braudel, Fernand. 2002. *Материална цивилизация, икономика и капитализъм, XV–XVIII век, Т. II, Игрите на размяната.* [Materialna civilizacia, ikonomika i kapitalizam, XV–XVIII vek, T. II, Igrite na razmyanata], Sofia. (in Bulgarian)

Braudel, Fernand. 2002. *Материална цивилизация, икономика и капитализъм, XV–XVIII век, Т. III, Световното време.* [Materialna civilizacia, ikonomika i kapitalizam, XV–XVIII vek, T. III, Svetovnoto vreme], Sofia. (in Bulgarian)

Daskalov, Rumen. 2005. *Българското общество. т. I. Държава, политика, икономика.* [Balgarskoto obshtestvo, t. 1. Darzhava, politika, ikonomika.], Sofia. (in Bulgarian)

Davidova, Evgenia. 1998. „Земане-даване без мюхлюзук“. *Из търговската кореспонденция на Христо Тъпчилещов с Евлоги и Христо Георгиеви (1847–1874 г.),* [“Zemane-davane bez myuhlyuzuk”. Iz targovskata korespondenciya na Hristo Tapchilehstov s Evlogi i Hristo Georgievi (1847–1874)] in *Дарителите Евлоги и Христо Георгиеви* [Daritelite Evlogi i Hristo Georgievi], Sofia. (in Bulgarian)

Dimitrov, Strashimir. 1960. *За класовото разслоение сред селяните в Северо-източна България през 70-те години на XIX век.* [Za klasovoto razsloenie sred selyanite v Severo-iztochna Bulgariya prez 70-te godini na XIX vek], *Известия на Института за история*, 8/1960. (in Bulgarian)

Dobrev, Petar. 2015. „Заради чифчиликът ако питати“: *семејство Холевич и създаването на един български чифлик в османска Добруджа*“. [“Zaradi chifchilikat ako pitati”]: semeystvo Holevich i sazdavaneto na edin balgarski chiflik v osmanska Dobrudzha] in **Ivanova, Daniela, Tsvetolin Nedkov (eds.)** *Добруджа – политика, общество, стопанство и култура (XIX–XX в.) Сборник с изследвания*, [Dobrudzha – politika, obshtestvo i kultura (19–20 v.). Sbornik s izsledvania.], Tutrakan (in Bulgarian)

Draganov, Stefan. 1910. *По овчарството в Добруджанския край.* [Po ovcharstvoto v Dobrudzhanskiya kray], *Земеделие*, 22–24/1910. (in Bulgarian)

Draganova, Slavka. 1993. *Количествен анализ на овцевъдството в българските земи под османска власт от средата на XIX век до Освобождението.* [Kolichestven analiz na otsevadstvoto v balgarskite zemi pod osmanska vlast ot sredata na XIX vek do Osвобождението], Sofia. (in Bulgarian)

Dukov, Lubomir. 1974. *Развитие и организация на котленското овцевъдство в Добруджа.* [Razvitie i organizatsiya na kotlenskoto ovsevadstvo v Dobrudzha], *Известия на Етнографския институт и музей*, XVI/1974. (in Bulgarian)

Dukov, Lubomir. 1974. *Животновъдството.* [Zhivotnovadstvoto]. *Сб. Добруджа*, Sofia. (in Bulgarian)

Firkatian, Mary A. 2008. *Diplomats and Dreamers. The Stancioff Family in Bulgarian History.* New York.

Geshov, Ivan Evstratiev. 1890. *Овчарите от Котленско и Жърварите от Търновско.* [Ovcharite ot Kotlensko i zhatvarite ot Tarnovsko] *Периодическо списание на Българското книжовно дружество*, Г. VII, книга XXXII, XXXIII, Sofia. (in Bulgarian)

Grozanova, Elena and Stefan Andreev. 1998. *Джелепкешаните в българските и съседните им земи през XVI–XVIII век.* [Dzhelepkeshanite v balgarskite i sasednite im zemi prez XVI–XVIII vek], Sofia. (in Bulgarian)

Inalcik, Halil and Daniel Quataert (eds). 1994. *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300–1914.* New York.

Ivanov, Martin and Georgi Ganev. 2009. *Бизнес елитите на България. 1912–1947, 1989–2005.* [Biznes elitite v Bulgaria. 1912–1947, 1989–2005], Sofia. (in Bulgarian)

Lyberatos, Andreas. 2010. *Men of the sultan: the beğlik sheep tax collection system and the rise of a Bulgarian national bourgeoisie in nineteenth-century Plovdiv.* *Turkish Historical Review*, 1/2010.

Muchinov, Vladislav. 2012. *Основни насоки в миграционната политика на османската власт в Дунавския вилает през 60-те и 70-те години на XIX век.* [Osnojni nasoki v migratsionnata politika na osmanskata vlast v Dunavskiya vilaet prez 60-te i 70-te godini na XIX vek], *Списание на БАН*,

4/2012. (in Bulgarian)

Nathan, Jacques and Lyuben Berov (eds). 1958. *Монополистическият капитализъм в България.* [Monopolisticheskiyat kapitalizam v Bulgaria], Sofia. (in Bulgarian)

Nathan, Jacques and Lyuben Berov (eds). 1969. *Икономика на България до социалистическата революция.* [Ikonomika na Bulgaria do sotsialisticheskata revolyutsia.] V. 1, Sofia. (in Bulgarian)

Oreshkov, Petar. 1914. *Автобиография на Софроний Врачански.* [Avtobiografia na Sofroniy Vrachanski], Sofia. (in Bulgarian)

Palairret, Michael. 2005. *Балканските икономики 1800–1914: Еволюция без развитие.* [Balkanskite ikonomiki 1800–1914: evolucia bez razvitie], Sofia. (in Bulgarian)

Pamuk, Sevket. 2010. *The Ottoman Empire and European Capitalism, 1820–1913. Trade, Investment and Production.* Cambridge.

Popov, Kiril. 1916. *Стопанска България през 1911: статистически изследвания.* [Stopanska Bulgaria prez 1911: statisticheski izsledvaniya], Sofia. (in Bulgarian)

Rusev, Ivan. 1996. *Фирми и манифактури в Сливенско-Котленския район през Възраждането.* [Firmi i manifakturi v Slivensko-Kotlenskiya rayon prez Vazrazhdaneto]. V. Tarnovo: Izd. Faber. (in Bulgarian)

Stoianovich, Traian. 1960. *The Conquering Balkan Orthodox Merchant, The Journal of Economic History*, Vol. 20.

Todorov, Nikolay, Strashimir Dimitrov, 1988. *История на Добруджа, т. III.* [Istoria na Dobrudzha, t. III], Sofia. (in Bulgarian)

Todorov, Petar. 1982. *Аграрните отношения в Южна Добруджа, 1878–1944.* [Agrarnite otnosheniya v Yuzhna Dobrudzha, 1878–1944], V. Tarnovo. (in Bulgarian)

Todorova, Maria. 1972. *Общополезните каси на Мидхад паша.* [Obshtopoleznite kasi na Midhad pasha], *Исторически преглед*, 5/1972. (in Bulgarian)

Tonev, Velko. 1993. *Котел през Възраждането.* [Kotel prez Vazrazhdaneto], Sofia. (in Bulgarian)

Tonev, Velko. 2007. *Някои закономерности в развитието на старо-*

планинските селища през Възраждането. [Nyakoi zakonomernosti v razvitiето na staroplaninsките selishta prez Vazrazhdaneto], *Исторически преглед*, 3–4/2007. (in Bulgarian)

Tselina, кн. III, 1895.

Varbanov, Varban. 1984. Регистър на облагането на Котел с данък „Верги“ за 1847. [Registar na oblaganeto na Kotel s danak “Vergi” za 1847], *Известия на държавните архиви*, V. 48. (in Bulgarian)

Yaneva, Svetla. 2000. Пътища на индустриализацията: Протоиндустриите в Европа и в българските земи (XVIII–XIX в.). [Patishta na industrializatsiata: Protoindustriite v Evropa i v balgarsките zemi (XVIII–XIX v.)], *Исторически преглед*, 5–6/2000. (in Bulgarian)

Correspondence address:

Petar Dobrev – PhD Candidate

Sofia University, Department of History

43 Dondukov Blvd.

1000, Sofia

Tel.: (+ 359) 887875682

E-mail: peterzad@gmail.com